

Värdelösa liv?

Förintelsens förspel – en varning
även för vår tid

Christian Braw

Förord

Kampen för människovärdet, för livet och mot dödens kultur är en hörnsten i Claphaminstitutets arbete. Vi har i flera år arbetat målmedvetet för alla människors rätt att få födas, leva och få avsluta sitt liv i värdighet utan att pressas till dödshjälp.

Bakgrunden till den ursprungliga Claphamgruppen i London för 200 år sedan kretsade även då framför allt kring frågan om människovärde. Då gällde det människors rätt att slippa bli köpta och sålda som boskap. Till slut medverkade Claphamgruppens arbete till att slavhandeln och slaveriet förbjöds i det brittiska imperiet.

Idag ligger hotet mot människovärdet till stor del på ett annat plan. I vår tid handlar det om rätten till liv. Det är ingen slump att de funktionshindrades organisationer tillhör de som ivrigast varnat för farorna med de förslag om dödshjälp som återkommande väcks både i Sverige och i andra länder. De vet, utifrån historiens lärdomar, vilka grupper som alltid hamnar i riskzonen när samhället ska avgöra vilka som är tillräckligt väl fungerande för att anses leva värdiga liv.

Denna resurstext av Christian Braw är därför en viktig påminnelse om varför ett civiliserat samhälle aldrig bör öppna den mörka dörr som den så kallade dödshjälpen innebär. Precis som regeringen Perssons satsning Levande Historia, för att lära svenska skolbarn om Förintelsen, så är detta ett sätt att påminna svenska beslutsfattare och yrkespersoner om de brott som skedde då, och som aldrig får upprepas.

”...om detta må ni berätta...” löd titeln på den bok som följde med projektet Levande Historia. Så tänker vi även med denna text. Vi behöver berätta om de tankar och de praktiker som ledde fram till nazisternas massdödande av oönskade människor, men också om reaktionerna som kristna och andra. Om vi lär av historiens mod och felsteg, förstår vi bättre hur kyrka och samhälle behöver agera i vår tid.

Per Ewert, direktor Claphaminstitutet, juni 2021

Artikelförfattaren Christian Braw är präst i Svenska kyrkan och docent vid Åbo akademi.

Innehåll

Förord	2
Inledning	4
Ideerna som förberedde Aktion T 4	4
Tredje riket: Från idé fram emot genomförande	8
Massmordet på sjuka blir verklighet	9
När kristna ställdes inför fullbordat faktum – Aktion T 4	10
Bekännelsekyrkans reaktion	13
Skillnaden mellan nazism och kristen tro åskådliggjord	15
Katolska kyrkans reaktion.....	17
Reflektioner	19

Inledning

Förintelsen av 6 miljoner judar under Tredje riket är den största moraliska katastrof Europa upplevt någonsin. Det är ingalunda den enda katastrofen under 1900-talet. Den ryska revolutionen och dess följd skördade närmare 100 miljoner människors liv.¹ Den kommunistiskt organiserade svältkatastrofen i Ukraina, Holodomor, kostade 10 miljoner människor livet.² Det turkiska folkmordet i Turkiet 1915 innebar döden för 1,5 miljoner armenier och 800.000 syrianer. Men som moralisk katastrof överträffar Förintelsen allt, därför att beslutet utgick från Berlin, huvudstaden i Europas på alla plan mest utvecklade nation. Det finns ett gemensamt drag i alla dessa händelser. Offrens liv betraktades som värdelösa.

Förintelsen beslutades vid Wannsee-konferensen i Berlin 2 januari 1942. Den hade emellertid ett förspel. Det kallas ibland *Operation Gnadentod*, ibland *Aktion T4*, den senare beteckningen härrör från adressen för det statliga verk som ledde massmorden, Tiergartenstrasse 4. Verksamheten pågick med full kraft 1940-1941 och kostade omkring 100.000-200.000³ människor livet. Det var ett förspel till Förintelsen.

Aktion T 4 är ett eutanasi-projekt. Själva begreppet eutanasi kommer från grekiskan och betyder den goda döden. Man kan urskilja fyra olika nivåer i begreppets användning. Den första innebär att man med bedövningsmedel lindrar en döendes smärta. Den andra nivån är att man bidrar till en redan pågående dödsprocess. Den tredje nivån är att man aktivt dödar den döende. Den fjärde nivån är att man dödar människor, vilkas liv man anser vara utan värde för dem själva eller för samhället.⁴

Det är diskussionen kring den fjärde nivån som vi här skall följa fram till den punkt, där den ledde till handling. Vi skall först följa argumentationen för eutanasi fram till *Aktion T 4* och därefter skall vi ta del av den kristna reaktionen.

Ideerna som förberedde Aktion T 4

Begreppet eutanasi fanns redan i antiken och aktualiserades av Thomas More (1478-1535) i hans verk *Utopia*. Själva namnet är grekiskt och betyder ”ingenstans”.⁵ Verket anknyter till Platons *Staten* och beskriver ett idealsamhälle, styrt av visa lagar. More framställer eutanasin som en del av denna förnuftighet. När en sjuk inte längre kan bidra till samhället och inte kan hoppas på någon förbättring skall Utopias präster och ämbetsmän övertyga honom om att en snabb död är att föredra framför ett långt lidande. Dock är självmordet i Utopia ännu ett självständigt beslut.⁶ Från Utopia till 1900-talets rashygien⁷ ligger rationalismen och 1800-talets upplevelse av tillvaron som en ständig antagonism, tydligt gestaltad hos Hegel och Marx. Rationalismen innebar att endast det som rationellt kunde motiveras hade giltighet. Det innebar att varje människas oändliga värde endast ägde giltighet om man kunde anföra förnuftiga skäl.

¹Se Stephane Courtois: *Le livre noir du communisme*, 1997, sv.. övers. 1999.

²Uppgifterna går starkt isär, från 3,5 till 14 miljoner.

³Siffrorna är osäkra. Se art. Euthanasie, *Evangelisches Kirchen-Lexikon I*, sp. 1185.

⁴Ibid.

⁵Svante Nordin: *Filosofins historia*, Lund 1995, s. 242.

⁶Jochen Fischer: *Von der Utopia bis zur Vernichtung "lebensunwerten" Lebens; i: Evangelische Dokumente zur Ermordung der "unheilbar Kranken" unter der nationalsozialistischen Herrschaft in den Jahren 1939-1945*. Utg. Hans Christoph von Hase, Stuttgart 1964. I forts. anf. som ED.

⁷Sven-Erik Bergentz: *Vitrockarnas förräderi*, *Sydsvenska Dagbladet* 8 april 1997.

Det fanns alltså – så tänkte man sig – inga andra värden eller normer än de rationella. Därmed blir människovärdet en fråga för diskussion, omvärderingar och avvägningar. Rationalismen har emellertid också ett annat ansikte – sentimentaliteten.⁸ Ställd inför sjukdom, lidande och plåga kan den sentimentale reagera på två motsatta sätt. Dels kan den sentimentale av medlidande bli oppoffrande, dels kan den sentimentale av samma medlidande vilja avkorta lidandet.

En ytterligare faktor i den rationalistiska uppladdning som ledde till Aktion T4 är Robert Malthus (1766-1834) teorier om befolkningstillväxt och livsmedelsproduktion.⁹ Det avgörande momentet i malthusianismen var i detta fall att befolkningstillväxt och mänsklig fortplantning skulle regleras rationellt. Nyttan var det bestämmande. I och med att nyttan blev det högsta värdet, kom själva livet att betraktas som ett andrahandsvärde, som ligger i människans hand.

Upplevelsen av tillvaron som en oavbruten antagonism får en vetenskaplig gestalt i Darwins skildring av rasernas utveckling¹⁰. Darwin var en konsekvent rasist. Han tänkte evolutionen i raser. Men därtill kommer en annan aspekt. Svante Nordin har sagt: ”Darwins största idéhistoriska insats är att han strukit ut den metafysiska skillnaden mellan människa och djur.”¹¹ Lejonet äter zebran, det sjuka djuret stöts ut ur flocken. Det är naturens gång. Det finns, enligt Darwin, ingen annan moral för människan. I socialdarwinismen kom sedan Darwins teorier att omsättas i ideologi och konkret samhällsprojekt. Nationalsocialismen är bl.a. en produkt av denna utveckling.¹² Adolf Hitler bygger bland annat på Darwin.¹³

En faktor, som tycktes bekräfta upplevelsen av tillvaron som en antagonism, var det kapitalistiska samhällets konkurrens och kamp om marknader.¹⁴ När människans och livets värde genom rationalismen blivit en diskussionsfråga, kom den i ljuset – eller skuggan – från det kapitalistiska konkurrenssamhället att bli än mindre stabil.

Det finns i 1900-talets idéhistoria en ytterligare kraft, som gör sig gällande i diskussionen kring eutanasin. Det är Friedrich Nietzsche (1844-1900). Ateismen är grundstråket i hans tänkande och bildar bakgrunden till den förtvivlan, som är hans grundton. I denna förtvivlade tillvaro utan Gud är det livets höjdpunkter, den brusande livskraften i självbejakelse och självhävdelse¹⁵ som ersätter mening och mål. Det är en tragiskt-heroisk livsuppfattning.¹⁶ Inför den ter sig den sjuke, den svaga och handikappade som förtorkade grenar på livets träd. De måste bort. Han skriver: ”För mången misslyckas livet. En giftig mask äter sig in i hjärtat. Så må han då tillse, att döden når fram till honom. Mången mognar aldrig. Han ruttnar redan på sommaren. Det är bara feghet, som håller kvar dem på grenen.”¹⁷ Det svaga, det skadade kan ju aldrig nå till den brusande livskraftens kaskader och därmed saknas all mening med deras existens. Livet ställs hos Nietzsche i motsats till rationaliteten, det apolloniska är motsatsen till det dionysiska, men man kan ur denna motsats motivera eutanasin likaväl som man kunde det ur den biologiska – darwinistiskt inspirerade - aspekten.

Ur Darwins teoribygge utvecklade sig alltså socialdarwinismen. Begreppet kan beläggas först 1877. Det stora namnet inom socialdarwinismen är Herbert Spencer (1820-1903). Det är från

⁸Se Martin Lamm: Upplysningstidens romantik, Stockholm 1918-1920.

⁹Fischer a.a.s. 38.

¹⁰Se Charles Darwin: The Descent of Man, 1871.

¹¹Svante Nordin, muntligt.

¹²Jfr Sebastian Haffner: Anteckningar om Hitler, Stockholm 1980.

¹³Svante Nordin, muntligt.

¹⁴Fischer a.a. s. 36.

¹⁵Nordin: Filosofins historia, s. 459.

¹⁶A.a. s. 456.

¹⁷Ur Friedrich Nietzsche: Also sprach Zarathustra, cit. e. Fischer a.a. s. 37.

honom begreppet *survival of the fittest* härstammar. I botten på denna tankebyggnad finns 1800-talets vetenskapsoptimism, som fick sitt krön i positivismen, och denna i sin tur har drag av evolutionär frälsningslära. Allt detta, som var faktorer i utvecklingen fram emot Aktion T4 och Wannseekonferensen är alltså i grunden buret av föreställningen om att man genom rationella åtgärder kan skapa en gyllene framtid för mänskligheten. Utan tvekan gjorde sig verkställarna av Förintelsen och Operation Gnadentod skyldiga till förbrytelser, som i grymhet och omänsklighet saknar motstycke i mänsklighetens historia, men själva uppfattade de sig som evolutionens befrämjare och vägröjare för mänsklighetens lycka.

Vi skall stanna vid ännu ett rotskott från Darwins teoribygge, nämligen rashygien eller eugeniken. Denna drar slutsatserna av det som kallats ”Darwins viktigaste idéhistoriska insats”, nämligen utstrykandet av den metafysiska skillnaden mellan människa och djur. Detta innebar att människa och djur lever under samma villkor. En hundras kan förädlas genom avel. Dåliga anlag plockas bort, önskvärda anlag lockas fram genom avelsteknik. Detta är rasteknikens grund. För Tysklands del kom ett viktigt bidrag 1895 med Alfred Ploetz *Grundlinien der Rassenhygiene*. Ploetz’ verk är viktigt i sammanhanget, eftersom det innebär att man tar ett steg bort ifrån eutanasin som motiverad som sentimentalitet. Det handlar inte mer om att förkorta människors liv för att bespara dem onödigt lidande. Nu handlar det om att befrämja den biologiska utvecklingen.¹⁸ Det är alltså inte livets okränkbarhet som är den etiska normens grund utan den genetiska utvecklingen. Det som ger oss starkare, vackrare, intelligentare nya generationer är det etiskt motiverade. Det som hindrar eller försinkar denna utveckling är det etiskt undermåliga. Långt senare skulle Alva och Gunnar Myrdal¹⁹ tala om att ”förädla människomaterialet”.

Ingen av de författare, som vi hittills nämnt, har argumenterat för det som vi beskrev som nivå 4 i eutanasin. Däremot har de skapat de ideologiska och mentala förutsättningarna för att gå över till denna nivå. Därmed har de förberett Aktion T 4. Alfred Ploetz (1860-1940) tar emellertid detta steg.

I hans verk handlar det om en argumentation för avlivning av nyfödda barn med funktionsnedsättning.²⁰ Hans argumentation har, som nämnts, lämnat det sentimentala planet och befinner sig helt på den biologiskt-evolutionära nivån. Detta senare gäller dock inte ett verk av Adolf Jost (1874-1908) från samma år (1895), som motiverar avlivningen av funktionsnedsatta just med medkänsla som motivering. Verkets titel är *Das Recht auf den Tod*. I detta verk heter det bl.a.: ”Livets värde kan bli inte bara noll utan också negativt.”²¹ Detta innebär att livets värde relativiseras. Det har inget egenvärde utan får sitt värde av andra faktorer, t.ex. hälsa, framgång, kraft, samhällsställning, begåvning – faktorer som skall bedömas av samhället i läkares gestalt.

Läkaren var för radikalismen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet symbolpersonen för förnuftighet, radikalitet och framåtskridande. Så är det i Strindbergs *Röda rummet*, och så är det i Ibsens *En folkefiende*, liksom hos Lubbe Nordström.

Överhuvudtaget har läkare en framträdande roll både i argumentationen för eutanasin och i genomförandet av Aktion T 4. Läkare var också den största yrkesgrupp som dömdes i Nürnberg 1945.²² Av 23 åtalade erkände sig ingen skyldig. Sju dömdes till döden genom hängning, åtta till

¹⁸Fischer a.a. s. 38.

¹⁹Se Uno Käärik: Rasbiologi och befolkningsfrågan, Läkartidningen vol. 96, nr 45 1999.

²⁰Ibid.

²¹Cit. e. Fischer a.a. s. 39.

²²Mats Ekdahl: De obegripliga brotten. Läkartidningen 94, nr 32-33 1997.

långa fängelsestraff.²³ SS-läkarna är – idéhistoriskt sett – endast en följd av den dåtida radikalismens syn på läkaren.²⁴ Han är inte längre den botande och lindrande medmänniskan, bunden av den hippokratiska eden, han har blivit evolutionens oblidkelige domare över liv och död.²⁵

Med *Moral der Kraft* (1920) tog Ernst Mann – pseudonym för Gerhard Hofmann – ytterligare ett steg mot Aktion T 4. Här heter det bl.a. :”Sjuka och svaga tillför mänskligheten endast nackdelar.”²⁶ 1922 återkom han med skriften *Die Erlösung der Menschheit vom Elend*. Hans argumentation följer den sentimentala linjen. Alla de åtgärder han yrkar på motiveras av barmhärtighet. Han tänker sig årliga hälsoundersökningar av hela befolkningen. De som då faller under strecket skall överlämnas åt hälsopolisen. Denna utför då följande: 1. Avlivning av alla psykiskt sjuka. 2. Dödshjälp åt alla döende. 3. Dödshjälp åt alla självmordsbenägna. Avlivning av alla handikappade eller obotligt sjuka barn efter födelsen. Alla beslut fattas av en statligt tillsatt läkarkommission. ²⁷ Mann/Hofmann polemiserar häftigt mot den kristna moralen: ”Budet 'Du skall icke dräpa' är det mest onaturliga och livsförnekande som tänkas kan.”²⁸

Juristen Karl Binding (1841-1920) kom att bli särskilt viktig för nazisterna vid genomförandet av Aktion T 4. Det var hans verk *Die Freigabe zur Vernichtung lebensunwerten Lebens* (1920), som man åberopade sig på. Hans argumentation för avlivning av vissa grupper motiverades bl.a. med samhällsnyttan, något som återkommer i den nazistiska retoriken. Man menade att vården av obotligt sjuka och psykiskt funktionsnedsatta endast kostade samhället oerhörda summor till ingen nytta.²⁹ Här möter vi åter argumentet att den obotligt sjukes eller funktionsnedsattes liv utgör ett negativt värde.

Karl Binding var jurist, Alfred Hoche (1865-1943) var psykiater. Han bidrog även i det sistnämnda verket. En avgörande faktor vid bedömningen är enligt Hoche att den obotligt sjuke eller funktionsnedsatte inte bidrar till samhällets produktivitet.³⁰ Här möter vi alltså ett ytterligare drag i bedömningen av livets värde. Föreställningen om livets absoluta värde ligger nu fjärran. Livet har istället fått ett relativt värde. Det har värde i förhållande till hur mycket och vad individen producerar. Detta värde skulle bestämmas av en särskild statlig kommitté. Förslaget återkom i olika gestaltningar. En av dem var att även präster skulle kunna ingå i en sådan kommitté.

De nu anförda exemplen på hur man motiverade eutanasi var inte unika. De påverkade också hållningen i kyrkolivet. En opinionsundersökning bland föräldrar till patienter vid anstalten Katharinenhof vid denna tid gav följande resultat: Av 200 frågeformulär besvarades 162. Av dessa var 119 (73%) positiva till eutanasi av angiven art (psykiskt starkt funktionsnedsatta, obotligt sjuka). 43 (27%) avvisade eutanasi.³¹ Bland teologer var den sachsiske biskopen Ludwig Ihmels (1858-1933) så gott som ensam om att utan kompromiss ta avstånd. Denne bygger på hela Skriftens ovedersägliga budskap: Livets tändande och livets utslocknande tillhör

²³Se även Michael A. Grodin och George J. Annas: Legacies of Nuremberg, JAMA nov. 27, 1996. Vol 276, nr 20.

²⁴H. Degkwitz: Medizinisches Denken und Handeln im Nationalsozialismus, Fortschr. Neurol. Psychiatr. 53 1985.

²⁵Kurt Lekisch och James H. McDonald: The politics of choice: roles of medical profession under Nazi rule. Texas Medicine vol. 85, June 1989. Se även Claes-Göran Westrin: Läkarnas roll i Nazityskland, rec. av Robert Jay Linton: Medical killing and the psychology of genocide, New York 1986. Läkaridningen vol. 85, nr 9 1988. Johanna Bleker: Medizin im Dritten Reich, 1933.

²⁶Cit. e. Fischer a.a. s. 39.

²⁷Fischer a.a. s. 39.

²⁸Ibid.

²⁹Brev från Lothar Kreyssig till Franz Gürtner 8 juli 1940. ED s. 32.

³⁰A.a. s. 40.

³¹Fischer a.a. s. 45.

Guds majestätsrättigheter. Förslaget att präster skulle ingå en tänkt dödskommission finner Ihmels omöjligt.³²

Tredje riket: Från idé fram emot genomförande

Med Tredje rikets seger 1933 ändras rättsläget snabbt. 14.7.1933 infördes en lag till skydd mot ärftliga sjukdomar. Den skärptes ytterligare 26.6.1935. Det var rashygien det nu gällde. Tanken var just den, som Myrdals gjorde sig till språkrör för, ”att förädla människomaterialet”. Själva livet blev därmed något människan – d.v.s. staten – fritt disponerade över. Några förstod redan då, att detta första angrepp på det nyväckta livet endast var förspelet till massmorden på sjuka och dess fortsättning i Förintelsen.³³ Att något sådant var möjligt har sin förklaring i att de darwinistiska tankelinjer, som är grundläggande för Hitler, också var allmänt omfattade i det tyska vetenskapssamhället. Av läkarkåren var 45% medlemmar i nazistpartiet. Sven-Erik Bergentz skriver: ”Hitler betraktades om den första politiske ledare som verkliga förstätt biologiska problem och vikten av rashygieniska åtgärder som då sedan decennier diskuterats av tyska forskare.”³⁴

Vi har kunnat se hur den argumentation för eutanasi, som i Tyskland började redan på slutet av 1800-talet, byggde på socialdarwinismen och dess följd i rashygien.³⁵ Medvetandet om livets helighet och Guds majestätsrättigheter (Ihmels) saknas helt. Livets värde är inte absolut utan kan och skall värderas av staten, med samhällsnyttan som måttstock. Ett skadat eller sjukt liv kan bedömas som värdelöst, *lebensunwert*. Argumentationen kan följa både rent rationalistiska och rent sentimentala linjer och föra till samma slutsats – död.

I bakgrunden finns hela tiden föreställningen om det perfekta samhället, Utopia. Just denna föreställning bidrar till att eutanasiens förespråkare framställer sig själva som mänsklighetens och i synnerhet den egna rasens välgörare. Det finns också en annan bakgrund, och det är raskampen. I socialdarwinismens mentalitet ingår föreställningen om den oavlåtliga antagonism, där raserna kämpar mot varandra och rasen måste spänna sina krafter till det yttersta för att gå segrande ur kampen. I denna kraftsamling ter det sig nödvändigt att göra sig fri från allt som stjäl kraft utan att ge något igen, och dit hörde – så var tankegången – de obotligt sjuka och de psykiskt funktionsnedsatta.

Domaren Lothar Kreyssig beskriver i ett brev 8 juli 1940 det nationalsocialistiska rättsmedvetandet med följande ord: ”Det som är rätt är det som gagnar folket.”³⁶ Därmed är också sagt att livets värde var relativt och skulle bedömas efter den nytta det gjorde folket, d.v.s. rasen. Det var A-människan, som skulle ges livsrum. Och de andra? I det svenska sammanhanget går tankarna till Vipeholms-skandalen. I det tyska sammanhanget kunde de göra tjänst som objekt för medicinska experiment samt för anatomi.³⁷

Tredje riket gjorde snabbt Tyskland till ett totalitärt samhälle. Det innebar att ideologin på alla plan trängde igenom och präglade allt, i synnerhet skolan. Ett talande exempel är en uppgift i en skolräknebok. Utgångspunkten är samhällets kostnader. Vården av en sinnessjuk kostar 4

³²Fischer a.a. s. 44,

³³Fischer a.a. s. 51.

³⁴Cit. e. Ulf Högberg: Svenska forskare förde tysk politik, Läkartidningen vol. 94, nr 451997.

³⁵Tomas Seidal och Per Landgren: Morden skedde på medicinska kriterier. Läkartidningen 94, nr 38 1997.

³⁶ED s. 33.

³⁷Heather Pringle: Confronting Anatomy's Past, JAMA vol. 329, 16.7. 2010. Ingemar Cullhed: Nazioffer utnyttjades i anatomisk atlas. Läkartidningen vol. 96, nr 36, 1999.

riksmark/dag, en fånge 3,50 riksmark/dag, en gravt handikappad 5,0 riksmark/dag. En tjänsteman får 4 riksmark/dag, en arbetare 3,50 riksmark/dag, en grovarbetare cirka 2 riksmark/dag. Den första uppgiften är att göra en grafisk framställning utifrån uppgiften att det finns 300.000 sinnessjuka och epileptiker i Tyskland. Den andra uppgiften är att beräkna den totala årliga kostnaden för vården av dessa, med en genomsnittlig kostnad av 4 riksmark/dag. Den tredje uppgiften är att beräkna hur många bostättningslån à 1000 riksmark, som kan rymmas i ovan angivna totala vårdkostnad.³⁸ Genom detta räkneexempel förbereds eleven för slutsatsen att eutanasi är en socialpolitiskt motiverad åtgärd.

I den nationalsocialistiska pressen argumenterades öppet för avlivning av obotligt sjuka och psykiskt funktionsnedsatta. Detta gäller partiets centrala ideologiska forum, Nationalsozialistische Monatshefte, likaväl som SS organ, Das Schwarze Korps. Det motiv som här motiverar är rashygieniskt, det gäller att stärka och skydda den nordiska ras – arierna – som enligt ideologin var evolutionens spjutspets. Termen var ”Aufnordung” - nordifiering.³⁹ I aprilnumret av NS Volksdienst 1940 angavs antalet som borde dödas till 1 miljon.⁴⁰ Filmen *Ich klage an* (1941), med svensk premiär 1942 under titeln *Vem dömer?* var en viktig del av propagandan för eutanasi.

Här handlar det dock inte om psykiskt funktionsnedsatta. Berättelsen skildrar en ung kvinna med en obotlig sjukdom. Hon ber sin läkare att ge henne en dödlig dos gift. Läkaren nekar. Då får hon motsvarande dos av sin man, även han läkare. Maken ställs inför rätta och motiverar sin handling med att det strider mot naturen att uppehålla svårt sjuka människors liv.⁴¹ Den underliggande föreställningen är den darwinistiska, som inte erkänner en skiljelinje mellan djur och människa. Liksom man avlivar en sjuk ko, så kan man avliva en sjuk människa.

Gerhard Braune (1887-1954) har berättat om de reaktioner, som mötte filmen.⁴² I huvudsak var människor införstådda eller likgiltiga. De som den gången protesterade var få. Det var dessa som förde kampen för de avsidestagnas liv. Gerhard Braune skriver: ”Jag skall gärna medge att miljoner och åter miljoner inte visste, vad som hände. Men de som visste eller åtminstone anade, ryckte bara på axlarna eller förblev neutrala.”⁴³

Massmordet på sjuka blir verklighet

Gerhard Braune var 1922-1954 ledare för diakonianstalten Lobetal i Mecklenburg. I ett memorandum till Adolf Hitler 9 juli 1940 protesterar han mot det genomförande av Aktion T 4, som han kunnat iaktta från sin position. Från statens sida hade man med motiveringen ”planekonomiska orsaker” flyttat ett stort antal patienter från kyrkliga institutioner till andra anstalter, där det var uppenbart att de blivit dödade. De kyrkliga institutionerna mottog i oktober 1939 en skrivelse från inrikesminister Frick, där de ålades att lämna uppgifter om fyra kategorier av patienter: 1. Kroniskt sjuka, som på institutionen inte alls kan arbeta eller endast kan utföra mekaniska uppgifter. Till denna kategori räknades schizofrena, epileptiker, senila, förlamade, samt patienter med neurologiska sjukdomar. 2. Patienter som varit på institutionen i minst fem år. 3. Sinnessjuka kriminella. 4. Patienter utan tyskt medborgarskap samt av annan

³⁸Uppgift 97. Kopia hos förf.

³⁹Wilhelm Niemöller, ED s. 23.

⁴⁰Gerhard Braune: Denkschrift für Adolf Hitler vom 9. Juli 1940, i ED s. 14.

⁴¹ Ernst Wilm: Referat über die Stellungnahme zur Tötung der ”unheilbar Kranken”, ED s. 23.

⁴²Gerhard Braune: Der Kampf der Inneren Mission gegen die Euthanasie Mai 1947, i ED s. 114 f.

⁴³A.a. s. 115.

ras.⁴⁴ Att detta var inledningen till massmorden anade ingen då.

I mars 1940 kom de första varningssignalerna. 13 epileptiker hade förflyttats till anstalten Grafeneck och inom några veckor var fyra av dem döda. Detta inträffade på den statliga ”vårdanstalten” Grafeneck i Württemberg. De anhöriga till patienter som intogs där fick genomgående meddelanden om att deras nära avlidit och kremerats. Braune kunde visa att en 10 april avlidit patient hade urna 498, medan en patient som avlidit 28 juni 1940 hade urna 3111. Enbart på Grafeneck hade alltså 2613 patienter dödats på mindre än 80 dagar.

Det har i efterhand visat sig att patienterna dödades med gas, levererad av IG Farben, samt med injektioner. Det senare var redan 1940 känt i vida kretsar.⁴⁵ Även på tre andra anstalter kunde Braune visa att dödligheten ökat dramatiskt från 1938 till 1940: Hohenweitschen 80 – 124; Grossweidnitz 50 - 228; Arnsdorf: 101 – 301.⁴⁶ Siffrorna talar för sig själva. Detta var förspelet till Förintelsen.

När kristna ställdes inför fullbordat faktum – Aktion T 4

I september 1939 undertecknade Hitler en skrivelse, där han gav två namngivna tjänstemän i uppdrag att genomföra den åtgärd, som senare kom att kallas Aktion T 4. I skrivelsen nämns endast obotligt sjuka som föremål för åtgärden. Den beskrivs som ”Gnadentod”, nåden att få dö. Dekretet formulerades i oktober 1939 men bakdaterades till den dag, när Andra världskriget inleddes med överfallet på Polen.⁴⁷ Den felaktiga dateringen är en markering av Hitlers verklighetsuppfattning. För honom var krigets utbrott inledningen till den stora raskamp, där den ariska rasen skulle genom sin seger vinna nytt livsrum, och i denna kamp måste allt som belastade folkgemenskapen bort. Skrivelsen blev inte offentlig handling men fick dock genomslag.⁴⁸ Ansvariga för genomförandet var två SS-män, Philipp Bouhler (1881-1945) samt läkaren Dr Karl Brandt (1909-1946). Bouhler begick självmord 1945, Brandt dömdes till döden som krigsförbrytare och hängdes 1946.

Dekretet hölls dock hemligt, inte ens justitieminister Franz Gürtner kände till den.⁴⁹ Först ett år senare kom det fram, när nämligen protesterna började att visa sig. De var inte omfattande.⁵⁰ De exempel som här skall återges hör till undantagen.

En av de första var biskop Theophil Wurm (1868-1953) i Württemberg. I ett brev 19 juli 1940 tog han upp frågan med inrikesminister Wilhelm Frick (1877-1946).⁵¹ Vården av psykiskt funktionsnedsatta låg under denna tid i stor utsträckning i händerna på kristna diakoninstitutioner. Wurm anförde att ett stort antal patienter från dessa hem hade förts över till särskilda statliga anstalter, där de endast efter några veckor avlidit – enligt meddelande av medicinska skäl – och omedelbart kremerats. Wurm bedömer antalet till flera hundra enbart från delstaten Württemberg. Wurm nämner särskilt anstalten Grafeneck, där detta skall ha skett.

⁴⁴Braune a.a. ED s. 14 f.

⁴⁵Braune a.a. ED s. 20

⁴⁶Braune a.a. ED s. 17.

⁴⁷ED s. 12.

⁴⁸ED s. 25.

⁴⁹ED s. 8. Gürtner tillhörde det tysknationella partiet under Franz von Papen. Det hade genom koalition med nazisterna banat vägen för Hitlers maktövertagande.

⁵⁰Wilhelm Niemöller. *Stimmen aus der Bekennenden Kirche zur Vernichtung ”lebensunwerten Lebens”*; ED s. 28.

⁵¹ED s. 9.

Wurm protesterar mot att man genom dödande av sjuka griper in i Guds vilja och kränker människans värdighet. Vad man på svenska kallar människovärdet, heter alltså på tyska mänsklig värdighet, Menschenwürde. Wurm skriver: ”Den som avgör när en lidande människas liv skall få ett slut, är den allsmäktige Guden ensam. Enligt hans outgrundliga vilja kan vid ett tillfälle en frisk och betydelsefull människa ryckas bort i förtid, medan vid ett annat tillfälle en livsoduglig människa i årtionden tynar bort.”⁵² Wurm argumenterar här på samma linje som Ihmels – livet tillhör Guds majestätsrättigheter. Fanns det några förutsättningar för att denna argumentation skulle nå fram till en läsare av *Das Schwarze Korps* eller *Nationalsozialistische Monatshefte*?

Vi har sett hur man argumenterade för dödandet av obotligt sjuka och psykiskt funktionsnedsatta: den evolutionistiska linjen, den antagonistiska linjen, den utilitaristiska linjen, den sentimentala linjen. De tre första är rationalistiska. De innebär att evolutionen kräver att mindre värdefulla varianter fasas ut, något som förstärks av föreställningen om rasernas ständiga antagonism. Nyttargumentet innebär att individen får existensberättigande genom sitt bidrag till folkgemenskapen. Den sentimentala linjen är att det är synd om den obotligt sjuke eller den psykiskt funktionsnedsatte – eventuellt om de anhöriga – och att det därför är mest barmhärtigt att avsluta livet. I alla fyra fallen har livet endast ett relativt värde, som dessutom ligger i människans, d.v.s. samhällets hand.

Vad har då Wurm för möjlighet att nå fram med sin argumentation? Han ser två möjligheter. Den första är att det tyska folkets rättsmedvetande är genompräglat av kristen etik. Det andra är att det nationalsocialistiska partiprogrammet säger sig vilja understödja en ”positiv kristendom”⁵³. Men Wurm är också medveten om att den kristendomsfientliga hållning, som *Das Schwarze Korps* ständigt gav uttryck för, kan komma att urholka grunden för folkets rättsmedvetande och därmed står staten inför sin upplösning. Wurm skriver: ”Antingen erkänner också den nationalsocialistiska staten de gränser, som Gud satt för den, eller också befrämjar den ett moraliskt förfall, som också skulle dra med sig statens förfall.”⁵⁴

Här kommer alltså ett tredje argument fram: Det tyska folkets rättsmedvetande är präglad av kristendomen. Det innebär bl.a. att vård av sjuka och avsidestagna är en självklarhet. Skadas denna kristna prägel kommer hela samhällsmoralen att skadas eller upplösas, och därmed faller också den nationalsocialistiska staten.

I sitt memorandum till Hitler 9 juli 1940 för Gerhard Braune fram ett liknande argument: Livets okränkbarhet är grunden för varje statlig ordning. Dödandet av de avsidestagna angriper därmed statens själva grund.⁵⁵ Frågan om eutanasin berör alltså statens själva rättsgrund. Detta skulle också komma att bli en huvudpunkt i 20-julirörelsens arbete för det nya Tyskland – rättsstatens återupprättande. Gerhard Braune skriver: ”Det är ett riskfyllt företag att prisge den enskildes okränkbarhet utan varje rättsgrund. Också den som bryter mot rätten har ett lagligt skydd. Skall man då utlämna de mest hjälplösa utan skydd? Skulle det inte bringa hela folkets etik för i nöd, när ett människoliv gäller för så föga?”⁵⁶

Detta sätt att argumentera skall vi möta vid fler tillfällen. Morden på sjuka är ett angrepp på folkmoralen, och på denna vilar statens existens. En stat, som bryter mot livets okränkbarhet, spränger sin egen grund.

⁵²ED s. 11.

⁵³ED s. 12.

⁵⁴ED s. 13.

⁵⁵Gerhard Braune: Denkschrift für Adolf Hitler von 9. Juli 1940. ED s. 1.

⁵⁶Braune a.a. ED s. 22.

I Nürnbergrättegången 1945 dömdes Wilhelm Frick – mottagaren av Wurts brev – till döden och avrättades genom hängning 1946. Vilken var orsaken till domen över Wilhelm Frick? Saken är den, att han var ytterst ansvarig - väl inte för beslutet, men väl för implementeringen av Aktion T4. Enligt en skrivelse från honom skulle alla vårdanstalter fylla i ett formulär angående hälsotillståndet för patienterna. Detta formulär skulle, som det senare visade sig, användas som vägledning för genomförandet av Aktion T 4.⁵⁷

*

Vi skall ta del av ännu ett brev, denna gång till justitieminister Franz Gürtner (1881-1941). Det är skrivet 8 juli 1940 och har som avsändare domaren Lothar Kreyssig (1898-1986) i Havel, strax väster om Berlin 8 juli 1940. Då hade det gått mindre än ett år sedan Hitler undertecknade dekretet om ”Gnadentod”. Kreyssig hade som överförmyndare (motsvarande) tagit del av en lång rad dokument om anstaltspatienter, som alla följde samma mönster. Patienten – oftast en psykiskt funktionsnedsatt – hade av myndigheterna flyttats till en särskild anstalt, där döden kort därefter inträffat. Kroppen hade omedelbart kremerats.⁵⁸

I sitt brev understryker Kreyssig att frågan om livet värde när det gäller sjuka och funktionsnedsatta rör vid tillvarons djupaste fråga. Han skriver: ”Denna fråga leder direkt till Gud. Detta gäller mitt förhållande till denna fråga, något som jag tror också gäller många andra tyskar och tyska domare. Mitt och vårt ställningstagande bestäms av vår kristna tro.

Med den bakgrunden är talet om ”förintelse av det värdelösa livet” överhuvudtaget en allvarlig anstöt för samvetet. Livet är en Guds hemlighet. Den kan inte förstås varken utifrån den enskilde eller dennes förhållande till folkgemenskapen. Det enda sanna och vägledande är vad Gud har att säga om detta.”⁵⁹ Anledningen till att Kreyssig nämner den enskilde är det sentimentala argumentet - det är bättre för den sjuke att han dör. Anledningen till att han tar upp folkgemenskapen är det darwinistiska/rasmässiga och det utilistiska/nationalekonomiska argumentet. Det första innebär att den sjuke är en belastning i den egna rasens kamp för livsutrymme och utveckling. Det andra argumentet är att vård om svårt sjuka är till ingen nytta för samhället.

Mot detta ställer Kreyssig att livet är Guds egendom. Det tillhör alltså inte människan, varken en enskilde eller folket/rasen. Att det dessutom är Guds hemlighet innebär att dess mål och mening är något som Gud har förbehållit sig själv. Kreyssig skriver: ”Det är ett oerhört uppror mot Gud, det är att göra anspråk på hans makt att vilja avsluta liv därför att människan med sitt begränsade förnuft inte kan se dess mening.”⁶⁰ Här kommer ännu ett argument och detta är riktat mot den ”vetenskapliga” argumentationen för dödandet av sjuka. Vi har sett hur de darwinistiska tankemönstren ledde fram till rasbiologin. Det nationalekonomiska nyttoargumentet ledde till samma slutsats. Båda uppträdde med vetenskapliga anspråk. Mot detta ställer Kreyssig begränsningen hos människans förnuft.

Hitlers avsikt var att Aktion T 4 skulle vara hemlig. Därför blev hans dekret inte offentlig handling. Genomförandet var avsett att dölja tillvägagångssättet – förflyttning till särskilda institutioner, felaktigt angiven dödsorsak, omedelbar kremering. Hela förfaringssättet kunde dock inte dölja verkligheten. Vad som skedde var, enligt Kreyssig, lika uppenbart som koncentrationslägrens existens.⁶¹ En av de mest omvälvande förändringarna i Tyskland under

⁵⁷Ibid.

⁵⁸Lothar Kreyssig: Brev till Franz Gürtner 8 juli 1940. ED s. 31 f.

⁵⁹A.a. s. 32.

⁶⁰Ibid.

⁶¹Kreyssig a.a., ED s. 33.

Tredje riket var rättssamhällets upplösning genom rättens ersättande av den etniska nyttoprincipen: Det rätta är det som gagnar det egna folket. Denna förändring av rättsgrunden ledde, säger Kreyssig, till koncentrationslägren och nu hade den också drabbat vården.⁶² Rättsstatens återupprättelse var ett av de viktigaste målen för 20 juli-rörelsen. Dess strävanden skulle förverkligas i Förbundsrepubliken.

Bekännelsekyrkans reaktion

Efter dessa två brev i frågan skall vi nu gå till ett dokument av annat slag. De två tidigare breven var riktade till regeringsföreträdare med en argumentation avsedd för deras nivå. Det följande dokumentet är ett föredrag av Ernst Wilm inför en fullmäktigeförsamling i Bekännelsekyrkan i Westfalen 1940. Här möter vi alltså en argumentering utifrån interna kyrkliga förutsättningar. Det märks redan i inledningen av Wilhelm Niemöller. Där utgår han nämligen från Barmen-förklaringen. Detta dokument, som antogs vid Bekännelsekyrkans första synod, har sedan fått så stor betydelse att det fått en plats bredvid bekännelseskriterierna, det ingår t.ex. - liksom Lilla Katekesen - i Evangelische Kirchengesangbuch. I det sjätte avsnittet heter det att kyrkans uppdrag är att "i Kristi ställe och i tjänst hos hans Ord och verk genom Ord och sakrament räcka fram budskapet om Guds fria nåd till alla folk."⁶³ Niemöller säger: "Man kan inte förmedla budskapet om Guds fria nåd till människor, som man med vilja och vetande utlämnar till mördare. Budskapet fordrar ingen mindre än en full insats i solidaritet. Den som inte är den andres broder och ger honom det stöd som en broder tillkommer, är inte trovärdig, oavsett alla fromma ord. Han blir en förrädare av budskapet."⁶⁴

I Wilms text från 1940 framläggs bevis för att dödandet av obotligt sjuka och psykiskt funktionsnedsatta i stor omfattning bedrivits åtminstone sedan maj 1940.⁶⁵ Det är också klart att ett hemligt dekret av Hitler utgör rättsgrunden.⁶⁶ Wilm beskriver reaktioner i folket: likgiltighet, instämmande, motstånd, resignation.⁶⁷ Den senare reaktionen kunde även spåras hos kyrkliga företrädare - men inte hos Ernst Wilm. Han säger: "Vi kan inte vänta längre idag. Är vi övertygade om att man inte får tåla i denna sak, så vilar en fordran på oss, oavsett vad andra gör."⁶⁸

Bakom denna formulering ligger de stora svårigheter som Wilm och andra mötte även i Bekännelsekyrkan. Att få till stånd ett gemensamt uttalande var och skulle visa sig så svårt, att de skulle dröja till 1943 innan något blev sagt som en kyrkans röst. Att även Bekännelsekyrkan vacklar när det gäller det gemensamma ansvaret, tar dock inte bort ansvaret från var och en. Wilm säger: "Var och en står och faller här med sin Herre."⁶⁹ Helt tyst var dock inte Bekännelsekyrkan till 1943. Vid sin tionde synod 8-7 november 1941 beslöts att ett predikoutkast skulle sändas ut till alla präster med anledning av filmen *Ich klage an*, som propagerade för eutanasi. Den hade haft premiär 29 augusti 1941 och väckt kraftiga protester från kristna.

⁶²Ibid.

⁶³Ernst Wilm: Referat über die Stellungnahme der Kirche zur Tötung der "unheilbar Kranken", i ED, s. 23.

⁶⁴Ibid.

⁶⁵Wilm a.a. s. 24.

⁶⁶Wilm a.a. s. 25.

⁶⁷A.a. s. 26.

⁶⁸Ibid.

⁶⁹Ibid.

Det fanns även i de kretsar som stödde Bekännelsekyrkan en handlingsförlamning. Man ville eller trodde sig ingenting kunna göra, så länge man inte hade anvisningar från den provisoriska kyrkoledningen i Bekännelsekyrkan. Man måste ha fakta, så hette det. Men, som Wilm påpekar, det fanns redan tillräckligt med fakta i tidningarnas dödsannonser. Dessutom fanns biskop Wurms brev till Frick. Wilm säger: ”Vår uppgift är att förkunna Guds Ord, också lagen.”⁷⁰ Därmed för han in frågan i gudstjänsten som en del av kyrkans uppdrag. Församlingen måste få veta och få undervisning, också i detta. Och den kan inte vänta på att en text läses upp från alla predikstolar. - man kan inte invänta ett synodbeslut. Dödandet är på gång sedan sommaren 1940. En präst kan inte begränsa sig till att tala om det principiella, han måste också tala om det som faktiskt förefinns: ”Jag måste tala med min församling om detta och sedan lämna åt Gud vad följderna blir.”⁷¹

För Wilms del blev följderna tre år i koncentrationslägret Dachau.⁷² En annan av prästfångarna i Dachau var Max Lackmann (1910-2000). Han hade vid diakonianstalten Bethels högtidsdagar 1941 talat om eutanasin som mord.⁷³

*

För att förstå det följande dokumentet behöver vi en smula tysk kyrkohistoria. I Brandenburg-Preussen fanns sedan reformationen två evangeliska kyrkor, den dominerande evangelisk-lutherska samt den reformerta. Till den senare hörde furstehuset, Hohenzollern. Under 1700-talet kom Brandenburg-Preussen att bli norra Tysklands dominerande stat med territorier ända fram till den franska gränsen. Namnet Preussen blev undan för undan gällande hela statsbildningen, medan det ursprungliga Preussen kom att kallas Ostpreussen. 1817 undertecknade Friedrich Wilhelm III det kabinetsbeslut, som av den evangelisk-lutherska och den reformerta kyrkan gjorde en enda. Denna union gällde alltså de kyrkor som befann sig inom gränserna för det dåtida furstendömet Brandenburg-Preussen, som senare utvidgade sina gränser. Den unierade kyrkan från 1817 kommer att i det följande kallas den preussiska kyrkan.

Genom ett samarbete med det konservativa, tysk-nationella partiet i den riksdagen kunde Hitler gripa makten 30 januari 1933. Vid kyrkovalen sommaren 1933 vann de nazistinspirerade Deutsche Christen en förkrossande seger och kunde överta kyrkoledningen i alla tyska delstater utom tre. I de delstatskyrkor/landskyrkor, där Deutsche Christen tagit över bildades då sammanslutningar och kommittéer, som tillsammans med kyrkoledningarna i de intakta delstatskyrkorna bildade Bekännelsekyrkan. Den var alltså inte en fristående kyrka utan gjorde anspråk på att företräda det bekännande kyrkfolket.

Det finns ett dokument från Bekännelsekyrkan i den preussiska kyrkan, som är mycket viktigt i detta sammanhang. Det är nämligen det enda exemplet på att ett ledande organ i kyrkan tagit till orda i den fråga, som vi här behandlar. Denna Bekännelsekyrka lyckades 12-13 oktober 1940 genomföra sin nionde synod – generalförsamling. Vid denna synod behandlades frågan om dödandet av obotligt sjuka och psykiskt funktionsnedsatta. Det dokument, som förberett frågan, hade författats av en kommitté, med Heinrich Vogel (1902-1989) och Hermann Diem (1900-1975).

Den förre var lärare vid Bekännelsekyrkans högskola, Kirchliche Hochschule i Berlin. Den grundades 1935 och förbjöds samma år men fortsatte att verka illegalt till 1941. Diem var en

⁷⁰A.a. s. 27.

⁷¹Wilm a.a. ED s. 27.

⁷²Wilhelm Niemöller: Stimmen aus der Bekennenden Kirche, ED s. 28.

⁷³Ibid.

framstående och principfast ledare för det kristna motståndet i Württemberg. Diems bidrag till kommittén behandlade motståndet mot eutanasi i både evangeliska och romersk-katolska sammanhang. Den tionde bekännelsesynoden tillsatte en utvidgad kommitté, där även Dietrich Bonhoeffer, Ernst Wilm och Lothar Kreyszig ingick. Denna kommitté arbetade fram det dokument som slutligen antogs vid den tolfte bekännelsesynoden 16-17 oktober 1943.⁷⁴

Bekännelsekyrkans dokument utgår från femte budet: ”Du skall icke dräpa.” I den nazistiska pressen utsattes den kristliga kärleksverksamheten ständigt för hån. Detta gällde redan de tidiga förespråkarna för eutanasi, t.ex. Ernst Mann.⁷⁵ Bekännelsesynoden skriver: ”Detta bekymrar inte en kristen. Hans nästa är alltid den som är hjälplös och behöver honom, utan åtskillnad i ras, folk och religion, ty alla människors liv tillhör Gud ensam. Livet är heligt för Gud, det gäller också Israels folk.”⁷⁶ Själva begreppet ”lebensunwert” - inte värd att leva – är alltså ett angrepp på Guds rätt. Livet är Hans. Det kan inte och får inte värderas och relativiseras av människor. Omnämmandet av det judiska folket är ett tecken på att den planmässiga utrotningen av judarna nu var känd. Beslutet om denna hade fattats vid den hemliga Wannseekonferensen 20 januari 1942.

Bekännelsesynoden sammanställer alltså dödandet av de sjuka med utrotandet av judarna. Detta framgår även av fortsättningen: ”Ve oss och vårt folk, om det liv som blir givet av Gud ringaktas, och om människan, skapad till Guds avbild, endast tillmäts värde efter sin nyttighet...” Här riktar sig bekännelsesynoden mot det nationalekonomiska eller utilitaristiska argumentet. Texten fortsätter: ”Ve oss... om det anses berättigat att döda en människa. Därför att hon fränkänns rätt att leva eller tillhör en annan ras.” Här återkommer alltså sammanställningen av eutanasi och judeförföljelse. Dokumentet slutar med orden: ”Ve oss... om hat och obarmhärtighet får breda ut sig. Ty Gud säger: 'Du skall inte dräpa.'”⁷⁷

Detta dokument gick ut till alla präster och grupper med anknytning till Bekännelsekyrkan inom den preussiska kyrkan. Det innebar livsfara att sprida det, än mer att läsa upp det i gudstjänsten. Dessutom hade Bekännelsekyrkan försvagats genom att många av dess präster var inkallade till krigstjänst. Såvitt det gått att fastställa nådde budskapet dock ut, framförallt i Mark Brandenburg öster om Berlin, samt Schlesien⁷⁸.

När den tyska evangeliska kristenheten skulle återuppbyggas efter Tredje rikets fall i maj 1945 riktade ledningen för Evangelische Kirche in Deutschland (EKD) den berömda Stuttgarter Schuldbekentnis till den världsvida kristenheten. Wilhelm Niemöller sätter in den i eutanasis sammanhang. Den gäller, säger han, också Bekännelsekyrkan: ”Vi har inte bekänt nog modigt, inte bitt nog troget, inte trott nog glädjefullt, vi har inte nog brinnande älskat.”⁷⁹

Skillnaden mellan nazism och kristen tro åskådliggjord

Det finns en uppteckning av ett samtal, som ger en tydlig bild av konfrontationen mellan kristen tro och nazismen. Vi har redan flera gånger stött på namnet Theophil Wurm, biskop i kyrkan i Württemberg. Han var en av de första att ta till orda mot Aktion T 4. Bakom sig hade han hela delstatens evangeliska kyrka, som alltså var en av de få som inte erövrats av Deutsche Christen

⁷⁴Niemöller a.a. ED s. 28 f.

⁷⁵Fischer a.a. ED s. 39.

⁷⁶Niemöller a.a. ED s. 29.

⁷⁷A.a. ED s. 29.

⁷⁸Ibid.

⁷⁹Niemöller a.a. ED s. 30.

vid kyrkovalen 1933. En av Wurts medarbetare, Oberkirchenrat Sautter, gjorde en framstöt till de statliga myndigheterna i Württemberg, som ledde till ett samtal med ett ministerialråd (MR) – en överordnad ämbetsman – 4 december 1940.⁸⁰

Samtalet börjar med att Sautter säger: ”Den som håller sig till Kristus och vill leva enligt evangeliet tar sig speciellt an de svaga och de sjuka med särskild kärlek. Kristus har ju bemött dem med särskild kärlek och tjänat dem.”

Ministerialrådet svarar: ”Där Guds vilja verkligen gäller och får genomslag, nämligen i den fria naturen, finns det inget förbarmande med de svaga och sjuka. En sjuk hare blir med säkerhet sina fienders rov och på det sättet befrias han från sitt lidande. Därför är hararna alltid en hundraprocentigt frisk grupp.”

Redan här märks den grundläggande skillnaden. Sautter hänvisar till Kristus och evangeliet, hans motpart hänvisar till den fria naturen, där han för sin del ser Guds vilja. Det fanns vid denna tid i Tyskland betydande grupper i folket som kallade sig gudstroende utan att vara kristna. Man talade ibland om den tredje konfessionen⁸¹. De såg Gud och Guds vilja i naturen, vilket innebar att de inte såg naturen som skadad av syndafallet utan som intakt, så som den skapats av Gud. När ministerialrådet jämför den sjuka människan med en sjuk hare är det ett tecken på att han omfattar det darwinistiska synsättet, där skillnaden mellan människor och djur är borta.

Sautter svarar: ”När det gäller de åtgärder, som vi talar om, handlar de inte om harar utan om människor.”

Ministerialrådet säger: ”De planekonomiska åtgärderna genomförs på grund av ett dekret från Führern själv. Det kan visserligen inte bli offentlig rätt. Men det har rättslig giltighet. Det femte budet – Du skall inte dräpa – är inget Guds bud utan ett judiskt påhitt. Genom det har judarna, som är världshistoriens största mördare, alltid försökt att hindra sina fiender från verksamt motstånd för att desto lättare bli dem kvitt.”

Här kommer ytterligare en tidshistorisk förutsättning till synes. Bland Deutsche Christen – och i huvudfåran av den liberala teologin – hävdade man att Gamla Testamentet inte var Guds Ord. Därför blev också Bibelns enhet en huvudsak för Bekännelsekyrkan.

Sautter svarar: ”Det femte budet hör till de bud, om vilka det ordet gäller: ”Far inte vilse. Gud låter inte gäcka sig.”⁸²

Ministerialrådet svarar inte utan fortsätter: ”Führern har alltid rätt... Denna bestämmelse kan inte bli offentlig av utrikespolitiska orsaker, eftersom ett sådant offentligtgörande under nuvarande omständigheter kunde bli den droppe i bägaren, som framkallar en amerikansk krigsförklaring.”

Hänvisningen till Führern visar på en grundläggande föreställning i nazismen – Führerprincipen. Också denna princip hör samma med evolutionen och den gränslösa antagonismen mellan raserna. I denna ständigt flammande kamp måste alla krafter samlas under en enda vilja, nämligen Führerns, och denne tänks då själv utgöra evolutionens spjutspets, omgiven av en elit, rasmässigt högpotenta individer. Samma teori fanns hos Darwin, som dock tänkte sig att dessa

⁸⁰Ludwig Schlaich: Kirche und Innere Mission Württembergs im Kampf gegen die ”Vernichtung lebensunwerten Lebens”; ED s. 97.

⁸¹Se Birger Forell: Den tyska kyrkostriden, utan tryckår, s. 17-24.

⁸²Gal. 6:7.

rasmässigt högpotenta individer var den brittiska överklassens manliga medlemmar. Däremot kan inte Führer-principen beläggas hos Darwin. Vi ser alltså i evolutionismen bakgrunden till föreställningen att Führern alltid har rätt. Sautters motpart är dock medveten om att dödandet av sjuka människor är en oerhörd skandal i omvärlden och särskilt i USA.

Sautter säger: ”Om det vore en riktig lag, måste den bli känd. Men när den innehåller så stora betänkligheter att den måste hållas hemlig för världsoptionen, borde man än en gång överväga dess genomförande.”

Dekretets hemlighållande och omvärldens reaktion är svaga punkter för ministerialrådet. Därför växlar han spår: ”De flesta är helt införstådda med åtgärderna. Det är bara några präster och kritiker, som håller på, eftersom det inte passar in i deras föreställningsvärld och de inte gör sig mödan att tänka om.”

Att tänka om – umzulernen – var ett centralt begrepp i den totalitära staten. Redan inledningsvis har vi märkt vad detta innebar, nämligen att på darwinistiskt sätt stryka ut skillnaden mellan människa och djur och att se människans och rasernas kamp som en avgörande del av evolutionen.

Sautter säger: ”Biskopen har fått skakande brev, framförallt från läkarkåren. Detta visar att den evangeliska kyrkan ingalunda är ensam om sin ståndpunkt.”

Detta samtal visar på ett klarläggande sätt var gränslinjerna går mellan nazism och kristen tro och kristenliv. Nazisten kan mycket väl säga sig tro på Gud, men hans gud finns i skapelsen med alla dess skador sedan syndafallet. Därför får hans gud drag av en demon, som trampar ner de svaga och sjuka. Den verkliga guden, normsändaren och det överordnade värdet, är inte en gudsföreställning utan den egna rasen och dess plats i evolutionens oupphörliga kamp för livsrummet. För den kristne är Jesus Kristus själv den helt avgörande verkligheten, hans föredöme och hans vittnesbörd i hela Bibeln. Mellan dessa två världar finns ingen bro.

Katolska kyrkans reaktion

Med undantag för Max Lackmanns föredrag vid diakonidagarna i Bethel 1941 har alla de dokument vi hittills tagit del av varit enskilda hänvändelser till myndigheter. Redan 21 (24) februari 1940 kom emellertid ett uttalande från Vatikanen, som förbjöd sterilisering. Denna var en del av Tredje rikets rashygieniska arbete.⁸³ 12 december 1940 kom ett uttalande som direkt vände sig mot dödandet av sinnessjuka och långtidssjuka.⁸⁴ Motiveringen är belysande – detta dödande av värnlösa strider mot naturrätten och mot den positiva gudomliga rätten, femte budet. Detta framhävande av naturrätten är grunden för den vädjan till samvetet, som vi skall möta i den predikan, som vi här skall undersöka.

Så kom alltså denna berömda predikan av ärkebiskop Clemens August Graf von Galen 3 augusti 1941, som ändrade situationen. Graf von Galen var en av männen bakom encyklikan *Mit brennender Sorge* 14 mars 1937, där Pius XI gjorde upp med hela nazismen. Det var sent, först efter fyra år av terror, men det var ett tydligt ställningstagande. I tre år hade Bekännelsekyrkan stått ensam mot nazismen med Barmenförklaringen. *Mit brennender Sorge* var till skillnad från andra encyklikor skriven på tyska. Den visar att Graf von Galen tidigt hade klart för sig att den

⁸³Om den svenska steriliseringspolitiken: Ulf Schöldström: Läkarförbundet spelade en passiv roll, *Läkartidningen* vol 96, nr 45, 1999.

⁸⁴*Enchiridion Symbolorum* §3790, utg. Heinrich Denzinger, 1963, s. 741.

nazistiska regimen var demonisk och ingalunda någon legitim ”överhet”. Hans predikan 2 augusti 1941 hölls i den romersk-katolska domkyrkan i Münster och var alltså i högsta grad ett öppet ställningstagande, dock först två år efter Hitlers undertecknande av dekretet om Aktion T 4. Denna predikan fick större betydelse än alla de hänvändelser, som vi hittills tagit del av.

Den direkta bakgrunden till predikan är bortförandet av ett antal sjuka från den lokala kyrkliga vårdinrättningen Marienthal. Om deras öde rådde ingen tvekan. Aktion T 4 har redan varit igång i nästan två år. Ärkebiskopen vet och församlingen vet vad som har hänt. Det är i denna laddade situation vi skall sätta in predikan.

Vilket anslag har då Graf von Galen i sin predikan? Han börjar med berättelsen om hur Kristus gråter över Jerusalem (Luk. 19:41-47), en text som egentligen hör hemma i passionstiden, men som här får uttrycka Kristi sorg över det tyska folket.

Varför gråter Kristus? Han gråter, när människan förkastar Guds bud, alla samvetets maningar, alla inbjudningar från sin gudomliga vän, den bäste av alla fäder (st. 2). Redan här märker vi ett drag, som är utmärker denna predikan, och det är hänvändelsen till samvetet. Graf von Galen understryker: ”Det finns samvetsförpliktelser, som ingen kan befria oss från, som vi måste uppfylla, vad det än kostar.”(st.3) Och så kommer själva huvudsaken: ”Under inga omständigheter... får en människa döda en oskyldig.”(st.3)

Varför har de oskyldiga från Marienthal blivit dödade? Därför att man följer den lära som säger att man skall förinta det värdelösa livet. Varför är de då värdelösa, *lebensunwert*? Därför att de är improduktiva (st. 5). De producerar ingenting. Detta är vad vi tidigare kallat det nationalekonomiska argumentet. Det innebär att människan reduceras till en maskin – när maskinen är utsliten kasseras den (st. 13). Har man en gång växlat in på detta spår, kan vem som helst förklaras ”improduktiv” av en statlig kommission (st. 16). Ingen går säker.

Hittills har Graf von Galen vänt sig till samvetet. Nu går han vidare: ”Ve människor, ve vårt tyska folk, om man överträder Guds heliga bud 'Du skall inte dräpa', det bud som Gud under blix och dunder förkunnat på Sinai som som Gud vår Skapare från begynnelsen skrivit in i samvetet...”(st. 16). Utifrån detta bud förklarar von Galen att Gud är den som ensam har bestämmanderätt över liv och död (st. 19), och detta bud är inskrivet i alla människors hjärtan (st. 1).

Appellen till samvetet bygger alltså på det som i teologin kallas ”den naturliga lagen”. Från femte budet går predikanten vidare till det sjunde budet – Du skall icke stjäla – och nämner här särskilt beslagtagandet av kyrklig egendom. Även sjätte budet – Du skall icke begå äktenskapsbrott – kränktes systematiskt i Tredje riket. Också detta hör samman med människosynen.

I och med att nazismen följde darwinismen i att stryka ut skillnaden mellan människa och djur blir fortplantningen ett krav. Här behövdes inget äktenskap, ingen familj, ingen livslång trohet, bara kvinnorna blev gravida och födde friska barn. Det gällde för de unga kvinnorna att ”ge Führern ett barn”⁸⁵. Detta sågs som vitalt i den rasernas oavslåtliga antagonism, där endast den starkare kan segra.

Detta är bakgrunden till att von Galen tar upp sjätte budet (st. 19). Han säger: ”Blygseln, kyskhetens skyddsmur, blir nedbruten.”(st. 19). I själva verket innebär den nazistiska staten ett avgudereri, där människan har gjort naturen eller staten eller folket eller rasen till sin avgud (st.

⁸⁵Inge Scholl: Vita Rosen, Stockholm 1974, s. 38.

22). Än mer, människan har tagit sig själv gudomliga befogenheter och gjort sig till herre över medmänniskors liv och död (st. 22).

I grunden är det samma argumentation, som vi mött i de tidigare dokumenten. Djupast sett handlar det om människosynen. Den darwinska, där människan är ett djur i evolutionens virvlar, ställs mot den kristna människosynen, där mänskligt liv är Guds sak, *res sacra*. Den speciella accenten är appellen till samvetet, som i sin tur bygger på en reflektion över den naturliga lagen. Thomas ab Aquino skriver: ”Den naturliga lagen är en delaktighet i den eviga lagen, ett inpräglande av det gudomliga ljuset i den förnuftsbegåvade skapelsen...”⁸⁶ Denna reflektion över den naturliga lagen gör att von Galen vet sig kunna tala till det innersta hos varje människa.

Denna predikan är en av de faktorer som bidrog till att Aktion T 4 avbröts i slutet på 1941. Den fortsatte dock i hemlighet och riktade sig bl.a. mot psykiskt funktionsnedsatta barn. Medan Aktion T 4 skördade omkring 70.000 offer, beräknas det andra skedet 1941-1945 har kostat 200.000 livet. Syskonen Scholl och deras krets konfronterades med Tredje rikets människosyn bl.a. just genom dödandet av funktionsnedsatta barn. Inge Scholl – syster till Sophie och Hans Scholl – har berättat om hur familjen besöktes av en av diakonissorna i vårdhemmet i Schwäbisch-Hall. Där hade flera grupper av barn hämtats i SS svarta lastbilar, där de gasats ihjäl med motorgas. När barnen inte kom tillbaka hade de andra frågat vart de for. I sin hjälplöshet svarade en av diakonissorna: ”De åkte in i himlen.” Sedan gick barnen sjungande in i bilarna.⁸⁷ Detta är en del av den verklighet som ligger bakom motståndgruppen Vita rosen.

Reflektioner

Massmorden på sjuka genom Aktion T 4 berör stora och livsgörande frågor för den enskilde och för hela samhället. Vi har här kunnat följa hur argumenteringen gick från båda sidor. Från förespråkarna för eutanasin användes sentimentaliteten, t.ex. genom filmen *Ich klage an*. Medkänslan med den sjuka blir ett motiv för eutanasi. Detta argument kan också förenas med eugeniken – rashygienen blir ett motiv för eutanasin. Sida vid sida med rashygienen ligger föreställningen om den mänskliga tillvaron som en rasernas oavlåtliga kamp, där själva överlevnaden förutsätter att folkgemenskapen befrias från allt tyngande. Nietzsches tänkande bildar ett sidospår, som dock har sin betydelse. Livets höjdpunkt och ”mening” - utvecklingen av den fulla, brusande livskraften – är omöjlig att nå för den sjuke och avsidestagne, vars liv därmed saknar mening. Han må falla, likaväl som maskstungen frukt. Slutligen har vi det nationalekonomiska skälet – den sjuke och avsidestagne bidrar inte till samhället utan belastar det endast, vilket bli aktuellt vid den kris, som ett krig innebär.

För den kristna argumentationen är femte budet, Du skall icke dräpa, helt avgörande. Därmed blir också frågan om Bibelns enhet vital. Till det femte budet kommer Kristi föredöme. Folkmoralens grund i den kristna etiken och särskilt i livets okränkbarhet gör att mordet på den sjuka blir ett angrepp på samhällsmoralen, som undergräver statens existens.

Det är uppenbart att den kristna argumentationen saknar relevans i det nazistiska sammanhanget. Det finns inga gemensamma utgångspunkter. För nazisten är tillvaron en oavlåtlig kamp, som utesluter all barmhärtighet. Det finns ingen annan rättsgrund än det som gagnar den egna rasen, det egna folket. Det finns inget yttersta ansvar, endast en djungelns lag.

⁸⁶Summa Theologica 1-2, q.91, 2.

⁸⁷Inge Scholl a.a. s. 47.

Vilket annat alternativ finns det för den verklighetsuppfattning, som till fullo antagit Darwins och Spencers teorier? Finns det alls någon moral med denna utgångspunkt? Detta är något som kan belysas med det tidiga 1900-talets diskussion mellan Magnus Pfannenstill (1858-1940) och Bengt Lidforss (1868-1913)⁸⁸. Där ställs frågan om etik alls är möjlig på en naturvetenskaplig grund. Detta menade uppenbarligen eutanasiens förespråkare, t.ex. Karl Brandt och Philipp Bouhler. Och denna grund var det egna folkets nytta i den oavlåtliga kampen mot andra raser.

I kampen mot eutanasi visade det sig att relativt få ville veta och ville engagera sig mot massmorden på sjuka. De som tog kampen var de få, t.ex. Gerhard Braune och Ernst Wilm. Men det räckte med dessa få för att Aktion T 4 skulle avstanna eller åtminstone försenas. Massmorden kom aldrig att utföras i den utsträckning som avsetts. Detta visar på vilken betydelse de få, de uppmärksamma och de starka i tron har för ett samhälle.

Det finns en enkel verklighet, som kastar ljus över allt detta: ”En människa är en människa.” Så snart man börjar relativisera, ifrågasätta eller underkänna detta är man ute på det sluttande plan där Dr Karl Brandt och hans kollegor hamnade i Aktion T 4. När rätten att bli betraktad som människa och att bli bemött som människa har gjorts beroende av fysisk och psykisk status – individuellt eller i grupp – så öppnas dörren till nya Vipeholmsskandalen, till nya versioner av Gnadentod och ytterst till nya förintelser.

Finns det något kristet svar på allt detta? Det svar som biskop Ihmels gav, räcker långt: ”Livets upptändande och livets avslutande tillhör Guds majestätsrättigheter.”⁸⁹

⁸⁸Edvard Rodhe: Svenska kyrkan omkring sekelskiftet, Uppsala 1930, s. 155-165.

⁸⁹Fischer a.a. s. 44.